

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

TÜRK DİLİ TARİHİ - II DERS NOTLARI

1. Sınıf - 2. Dönem

İsa SARI

UYGUR TÜRKLERİ

745 yılında Karluklar ve Basmıllar ittifak yaparak Göktürkleri yendiler. Daha sonra 745 – 840 yılları arasında (95 yıl) Orhun bölgesinde Uygur devleti kuruldu. İşte bu 95 yıllık dönem Uygurların “bozkır kağanlığı” dönemidir. Bu devletin başkenti ise Ötüken'e yakın olan Karabalgasun idi.

Bu devrede Moyun Çor adına 750-760 yılları arasında dikilen üç anıt Köktürkçe ile yazılmıştı.

Maniheizm'in kabulü

Uygurların üçüncü hükümdarı Böğü Kagan'dır. Böğü Kagan 762 yılında Mani dinine girmiştir (Maniheizm M.S 3. asırda İran'da, Hıristiyanlıktan sonra Müslümanlıktan önce doğmuştur. Zerdüştlük ile Hıristiyanlığın karışımıdır. Karanlıklar ve aydınlıklar dünyasına sahiptir. İran'da yasak edildiği için, Orta Asya'ya oradan da Çin'e yayılmıştır. Bu yayılma ise Soğdaklar sayesinde olmuştur. “Soğdaklar, Doğu İran kavmidir ve ticaretle uğraşmaktaydılar.” Mani dini Çin'de de yasaklandığı zaman Türk hükümdarları Mani rahiplerini himayeleri altına almışlardı. Uygurların ileri gelenleri de bu dini benimsemişlerdi).

Uygurların Göçü

Kırgızlar, Uygurların bozkır kağanlığına son verince, Uygurlar başka topraklara göç etmek zorunda kaldı (bu göçler, göç destanlarının muhtevasını teşkil eder). Bu nedenle Orhun Vadisi'ni terk etmişlerdir Orhun Vadisi yaklaşık bin yıl boyunca Türklüğün merkezi konumundaydı, fakat bu olaydan sonra Orhun Vadisi Türklüğün merkezi olma konumundan çıktı. Eğer bu hadise olmasaydı, şu anda dahi Türkler belki orada yaşıyor durumda olacaktı. Göçler sonucu, Kaşgar ve Balasagun bölgelerine geline.

Kırgızlar 924 yılına kadar Orhun bölgesinde kaldılar. Daha sonra Karahıtaylılar (Moğollar) Kırgızları Yenisey taraflarına gönderdiler. Uygurlar ise Doğu Türkistan'a (Şincan bölgesi) geldiler. Bu bölgede ve doğusunda Uygur devletleri kuruluyordu (Turhan ve Hoço Uygur devletleri). Turhan Uygur devleti, Çağatay hanlığına bağlı olarak 1308'lere kadar yaşadı.

Üçüncü devlet Kansu bölgesinde kuruldu. Bu bölge Şincan-Uygur otonom devletinin doğusunda yer almaktadır. Türklük tarihi bakımından önemli bir devlet olmasının yanında, fazla uzun ömürlü olmamıştır.

Bu üç devletin halkları, bozkır bölgesinde yaşayanlara göre çok farklıydılar. Doğu Türkistan'daki Uygurlar arasında Budizm (Burkancılık) yayıldı. On ikinci asırda Maniheizm tamamen yok oldu ve Doğu Türkistan'da yaşayan Uygurlar arasında Budizm tek din haline geldi. Böylece Türklerin önemli bir kolu beş yüz yıl Budist olarak yaşamış oldu.

Bu nedenlerden dolayı, din, medeniyet ve yazıda değişimler görülür. Maniheizm'den Budizm'e; göçebe yaşamdan yerleşik yaşama ve Köktürk harfli metinlerden Uygur harfli metinlere geçiş görülmektedir.

Uygur alfabesinin ortaya çıkışı

Köktürk yazısının yerine yeni bir yazı kabul edildi: Soğdaklardan alınan yazıya bir kaç harf eklenerek oluşturulan Uygurca. Bu evrede yazı malzemesi olarak kağıt kullanılmaya başlandı. Bütün bu gelişmeler dile de yansımıştır.

UYGURLAR VE TÜRK DİLİ

Manici çevreye ait metinler

Manici edebiyatta “nazım, manzume şiir” için Sanskritçeden geçme **şlok** ve Türkçe **takşut** kelimeleri kullanılmıştır. **Küg** kelimesi ise daha çok ezgili şiir ve nazımlar için kullanılmıştır. **Baş** ve **Başık** ise ilahi manasındadır.

Aprın Çor Tigin bir şehzadedir ve bu devrede çok önemli bir isimdir. Bilinen ilk Türk şairidir ve şiirlerinden ikisi günümüze kadar gelmiştir. Bu şiirlerden birisi Mani dinini övmek amacıyla yazılmıştır. Diğeri ise “Sevgili” anlamında ve Türkçedeki ilk aşk şiiridir. Bu şiirlerin nazım birimi dördüktür. Nakaratlar ise daha çok ikilik ve üçlüklerden oluşmaktadır. Bu şiirlerde mısra sonlarında kafiye yoktur. Bunun yerine mısra başlarına kafiye yer almaktadır. Ahengi sağlayan ise “aliterasyon”dur.

Tahminen 930 yılında ve Köktürk harfleriyle yazılmış olan **İrk Bitig (Fal Kitabı)**, Mani çevresinde yazılmış önemli bir metindir. İçinde dine ait unsurlar bulunmakla birlikte dini bir eser değildir; bir fal kitabıdır. Her biri ayrı bir fal olarak yorumlanan 65 paragraftan meydana gelmiştir.

Turfan'da bulunan Huastuanift adlı eser Mani dinine ait uzunca bir tövbe duasıdır. Bir bakıma İslâmî tövbe duasına da benzemektedir. Maniciliğe ait bir çok kavram bu metin içerisinde yer alır. Cümle yapısı sağlamdır.

Burkancı çevreye ait metinler

Burkancı edebiyatta “nazım, manzume, şiir” kavramı için Türkçe **koşug** ve **takşut**; Sanskritçe **şlok** ve **padak** tabirleri kullanılmıştır. **İr** kelimesi ise daha çok şarkı manasına gelir. Bu devreden günümüze kalan 25 şiirin toplam mısra sayısı 1400'ü bulmaktadır. Hemen hemen tamamı dini ve pek çoğu özgündür.

Bu şiirlerde en önemli ahenk unsuru mısra başı kafiyesidir. Nazım birimi çoğunlukla dördüktür ama sekizliklerden meydana gelenleri de vardır. “Öyle Yerlerde” yani **anı teg orunlarta** ilk pastoral şiirimizdir. Praty-şiri ve Şingku Şeli Tutung ise, Uygurlardan adları bize kadar ulaşan önemli şairlerdendir.

BURKANCI EDEBİYATTA NESİR

1. Vinayalar

Vinayalar, Burkancı “rahip ve rahibelerin hayatını, günlük yaşamlarını düzenleyen kuralları içine alır.” Sayıları çok değildir. **Karmavâcana** adlı vinaya, manastır kıyafetinin kullanımına dair bir metindir. **Pravâranâ** ise bir Burkan rahibinin yağmurlu bir mevsimde çekildiği inzivayı anlatır. **Vinayavibhaṅga** adlı metin manastır kurallarıyla ilgilidir.

2. Sudurlar

Bu kitaplarda, gerek tarihi Burkan'ın ve gerekse bütün Burkanların verdikleri veya vermiş olduklarına inanılan vaazlar bir araya toplanmıştır. Sudurlarda önce vaazın verildiği yer tasvir edilir. Sonra müritlerden biri bir soru sorar ve Burkan da sorulan bu soruya dayanarak vaazını verir. Vaaz bittikten sonra dinleyicilerden iki kişi konuyu kendi aralarında tartışır. Eğer sonuç alınamazsa soru tekrar Burkana sorulur. Bu böyle sürüp gider.

Uygurcaya çevrilmiş en hacimli sudur **Altun Yaruk**'tur. Altun Yaruk, “altın ışık” manasına gelir. Beş Balık'lı Şingku Seli Tutuṅ tarafından Çince'den Uygurcaya çevrilmiş olan eser, “tercümeden ziyâde müstakil bir adaptasyon”dur. Şingku Seli Tutuṅ birçok eklemelerle eseri genişletmiştir. Hüen-Tsang'ın ünlü seyahatnamesini de Uygur Türkçesine çeviren ve bu tercümede kullandığı “kavi” üslubu dolayısıyla Reşid Rahmeti Arat tarafından eski Türk şairleri arasında gösterilen Şingku Seli Tutuṅ, Uygurlar çağı Türk edebiyatının en önemli simalarından biridir.

Araştırmacılar tarafından en iyi işlenmiş metinlerden biri olan **Sekiz Yükmek** (Sekiz Tomar) adlı sudur, Uygurlar arasında çok yayılmış olan dinî bir eserdir. Çince'den çevrilmiş olan Sekiz Yükmek, Burkancılığa ait dinî-ahlâkî inanışlarla bazı pratik bilgileri ihtiva eder. Kısa cümleleri, açık ve samimi ifadesi, zengin kelime hazinesi ile dikkate değer bir üslubu vardır.

Şinasi Tekin tarafından işlenen **Kuanşi İm Pusar** (Ses İşiten İlah), “**Asil Dinin Nilüfer Çiçeği**” adlı sudurun bir bölümüdür. Eserin konusu, Kuanşi İm adlı bir **Bodisatva**'nın (Burkan adayının) canlı varlıkların sıkışık anlarında Hızır gibi yetişerek onlara yardım etmesi ve Nirvana yolunu göstermesidir. Çince'den çevrilen eserine nerede ve kim tarafından tercüme edildiği bilinmemektedir. Tercüme ve istinsah tarihleri 13. asırdan önce olmalıdır.

Çince'den çevrildiği tahmin edilen ve Semih Tezcan tarafından işlenen **İnsadi Sudur**, “rahiplerin karşılıklı olarak birbirlerine günahlarını anlatma” törenleri ile ilgilidir. Eserde Sundarî Kız adlı bir çatik de vardır.

1328'de Çince'den çevrilen, tahta baskıları da bulunan **Yitiken Sudur** büyü ile ilgili bir metindir. **Kşanti Kılguluk Nom Bitig** adlı sudur ise bir günah çıkarma kitabıdır.

3. Çatikler

Sudurlar içinde yer alan ve Uygurların **çatik** dediği **jâtaka** türü, Uygur dil ve edebiyat metinleri arasında özel bir yere sahiptir; çünkü bunlar bazen bir hayli uzun masallardır. Çok defa da sudurlardan ayrı kitaplar halinde yazılmışlardır. Çatikler, Burkanların çeşitli hayatlarını anlatan, olağanüstü olaylarla süslü masallardır. İslâmî edebiyattaki menkıbeleri hatırlatırlar.

Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi adıyla meşhur olan **Edgü Ögli Tigin İle Ayıg Ögli Tigin** (İyi düşünceli Şehzade ile Kötü Düşünceli Şehzade) en tanınmış çatiklerden biridir. Bin Buda mabetlerinde bulunan bu eserde, iyi bir şehzadenin bütün canlılara yardım etmek ve canlıların birbirlerini öldürmelerine engel olmak üzere çok değerli bir mücevheri ele geçirmek için çıktığı maceralı yolculuk anlatılır.

Altun Yaruk içinde bazı çatikler de vardır. Bunların en meşhurlarından biri **Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi**'dir. Çatikte, aklıktan ölmek üzere olan bir parsı kurtarmak isteyen fedakâr şehzade anlatılır. Parsın ölmemesi için şehzade kendisini ona yem eder.

Dantipali Beğ hikâyesinde ise kendini feda eden bir geyiktir. **Çaştani Beğ** hikâyesinde Çaştani Beğ'in ülkesinde yaşayan insanlara hastalık ve belalar getiren şeytanlarla mücadelesi anlatılır. Toharcadan Türkçeye çevrilmiştir. Toharcadan çevrilen başka bir eser de **Maytrisimit**'tir. Eserde, Maitreya Burkan'ın menkıbevi hayatı anlatılır. Maitreya, Müslümanların mehdisi gibi, istikbalde gökten yere inip insanları nirvanaya ulaştıracak olan bir Burkan'dır. **Ülüş** adı verilen bölümlerden meydana gelmiştir ve dramatik özelliği ile dikkat çeker.

3. Abidarmalar

Abidarmalar, Burkancılığın metafizik yönünü işleyen eserlerdir. “Kuru, sıkıcı, ağır” bir ifadeye sahip olan bu eserler, “Türkçenin ilim ve felsefe dili olarak da kullanıldığını ve dilin imkânlarının zenginliğini gözler önüne sermektedir”. **Abidarım Kınlig Koşavarti Şastir** adlı eser Çince'den tercüme edilmiş hacimli bir eserdir.

4. Diğerleri

Küentso (Hüen-Tsang) Biyografisi adıyla tanınmış eserin Burkancı Uygurlardan kalan eserler arasında önemli bir yeri vardır. Bu eser, Küentso adlı Çinli bir Burkan rahibinin 630-645 yılları arasında Türkistan üzerinden Hindistan'a yaptığı seyahati ve Çin'deki hayatını anlatan bir seyahatname ve biyografidir. Şingku Seli Tutuṅ tarafından tahminen 10. asrın birinci yarısında Uygurcaya çevrilmiştir. Eser, 7. asırdaki Türk ülkeleri hakkında müşahedeye dayanan bilgileri dolayısıyla bizim için çok önemlidir. Tercüman, bu eserde şiirle nesir arası “kavi” üslubunu kullanmıştır.

UYGUR METİNLERİNİN BULUNMASI¹

1890 yılında Doğu Türkistan'ın Kuça şehrinde iki Türk köylüsü üzerinde yazılar bulunan bir kayın ağacı kabuğunu İngiliz subaylarından Bower'e satarlar. Bu küçük kabuk üzerindeki yazılar Sanskritçedir ve miladın 4. asrına aittir. Bu sayede Sanskritçe birden bire 600 yıl geriye gitmiştir. İki yıl sonra Fransız seyyah Dutreil de Rhin, Hotan şehrinde miladın 2. asrına ait bir yazma eser bulur. Bunlarla birlikte birbirinden farklı 17 dil ve 24 alfabe ile yazılmış binlerce yaprak, 15-20 yıl gibi kısa bir zamanda ilim dünyasının önüne yığılıverir.

Doğu Türkistan'a yapılan ilk eser Finlilere ve Ruslara aittir. Daha sonra Macar asıllı İngiliz **Aurel Stein** Doğu Türkistan çöllerine daldı. Stein, 1900 yılının 29 Mayıs'ında çıktığı ve Yarkent, Hotan gibi şehirleri dolaştığı bu ilk seferinden bir yıl sonra 12 sandıkla döndü. Sandıklar el yazmaları ve antika eserler ile doluydu. Bunu gören Almanlar hemen harekete geçtiler ve **Albert Grünwedel** başkanlığındaki ekspedisyona² 1902 Kasım'ı ile 1903 Mart'ı arasındaki ilk Turfan seferinden 46 küçük sandıkla döndü. 1904 yılında bu defa **Albert August von Le Coq**'un başkanlığında ikinci bir sefer düzenlendi ve 1905 yılında Grünwedel de bu heyete katıldı. Bu seferde pek çok Uygur yazması ele geçirilmişti. Burkan mehdisi Maitreya hakkındaki Maytrisimit adlı büyük eser de bu seferde bulunanlar arasındaydı.

1906-1907 yılları, Doğu Türkistan'daki araştırmaları en yoğun ve Uygurca eserler bakımından en verimli devresidir. Bu yıllarda Doğu Türkistan'ın kumlarla çevrili vahalarında birbirinden ayrı üç heyet dolaşmakta, şehir harabelerini ve Budist mabetlerini didik didik etmekteydiler. Alman heyeti ikinci seferinden daha dönmeyen 1906 yılında Stein ikinci seferine çıkmıştı. Aynı yılın 15 Haziran'ında yola çıkan **Paul Pelliot** başkanlığındaki Fransız heyeti 1 Eylül'de Kaşgar'a varmış ve oradan Kuça yolu üzerindeki Tumşuk harabelerine dalmıştı.

Stein, ikinci seferine Bin Buda mağaralarını³ görmek amacıyla çıkmıştı. 1907 yılında mağaralara gelmiş

¹ Araştırma ve çalışmaların kronolojisi:

1898: Klementz

1900: Sir Aurel Stein

1902-03: Albert Grünwedel

1902-04: Kont Otani

1904-07: A. Grünwedel - August von Le Coq

1906-07: Sir Aurel Stein

1906-08: Paul Pelliot

1908-14: Taçibana

1910-11: Malov

1913-14: A. von Le Coq

1913-14: Sir Aurel Stein

1927-29: Sven Hedin

² Bir heyet ile birlikte yapılan bilim gezisi, keşif seferi

³ Bin Buda mağaraları, Budist hacıların başlılarıyla 5.-11. asırlar arasında dağlara oyulmuş Budist

ve mağaraların birinde duvarla örülü bir hazine bulunduğunu duymuştu. Manastırların koruyucusu Vang adlı bir Çinli rahip, Stein'e önce eski bir el yazması vermiş, fakat daha sonra duvarın aralıklarını sıvayarak gizli kütüphaneyi iyice saklamıştı. Stein bin bir türlü dil dökerek Çinli rahibi sonunda ikna edebilmişti. Örtülü kütüphane açıldığında Stein'in gözleri hayretle açıldı. Yerden tavana kadar dizilmiş el yazmaları bütün odayı doldurmuştu. Stein bu eserlerden bir kısmını 24 sandığa doldurarak ülkesine götürdü. Sekiz Yükmek, İrk bitig, Huastnuatif gibi önemli eserler ve Anı Teg Orunlarta ie Pratyā-Şiri'nin manzumeleri de dâhil olmak üzere pek çok eser burada ortaya çıkmıştır.

Bu sıralarda Fransız ekspedisyomunun başkanı Pelliot da bu büyük keşfi haber almıştı. Pelliot'un bir özelliği vardı: Hangi dilde, hangi alfabe ile yazılmış olursa olsun ve hangi çağa ait bulunursa bulunsun bütün yazmalar sınırlarını Pelliot'a döküveriyordu. Yani Pelliot ilk bakışta eserin ne olduğunu anlayabiliyordu. 1908'in 3 Mayıs'ında Pelliot Vang ile uzun müzakerelerden sonra içinde Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin de bulunduğu önemli eserlerle Paris'e döndü. Başından ve sonundan eksik olan bu eserin bir yaprağı da Stein tarafından Londra'ya götürülmüştü.

Stein ve Pelliot'tan sonra Japonlar da **Kont Otani** başkanlığında bir heyet gönderdiler. 1909-1911 yılları arasında Rus bilginlerinden **Malov** da bölgeye gitti. 1913-14 yıllarında A. von Le Coq başkanlığındaki Alman heyeti tekrar sefere çıkmıştı. Fakat bu sıralarda ortalık karışmış ve Doğu Türkistan'da isyanlar başlamıştı. 1913 haziranında üçüncü seferine çıkan Stein, bütün tarım havzasını önce güneyden doğuya, sonra kuzeye ve batıya giderek dolaşmıştır. Ürken atının ayakları altında ezilmiş, haftalarca yatmış, fakat bundan sonra hiçbir şey olmamış gibi yine araştırmalarına devam etmiştir. Bu son seferinden 1914 yılında 182 sandıkla dönmüştü.

Japonlar da, kendi dinleri olan Burkancılığın tarihiyle ilgili çok önemli eserlerin bölgede bulunması dolayısıyla 1908-1914 yılları arasında Taçibana başkanlığında bölgede araştırmalar yapmışlardır. Heyet, bölgede bulunduğu pek çok eseri Kyoto'ya götürmüştür.

Bu tarihten sonra uzun bir müddet Doğu Türkistan seferi yapılamaz olmuştu. 1. Dünya savaşı çıkmış, Çin'de ihtilal meydana gelmiş ve yeni hükümet Çin'deki eserlerin yurtdışına çıkarılmasına izin vermez olmuştu.

manastırlarıydı. Yol üzerinde bulunmadıkları için iyi korunmuşlardı. 11. asırdaki Tangut istilası sırasında Budist rahipler kıymetli yazmaları manastırlardan birine taşımışlardı ve kapısını duvarla ördükleri bir odaya gizlemişlerdi.

UYGUR METİNLERİNİN ÜZERLERİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Eserler üzerindeki incelemeler, eserlerin ortaya çıkarılmasından sonraki ilk beş-on yıllık zaman dilimi içerisinde yapılmaya başlandı. Eserlerin bir kısmı dizi halinde bir kısmı ise tek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dizi halindeki yayınlar

Eski Uygur Türkçesi ile ilgili beş adet dizi şeklinde yayın vardır. Bu dizilerden birincisi, önemli bir Uygurca uzmanı olan **Müller**'e ait **Uigurica** adlı dört ciltlik eserdir. Bu dizinin ilk kitabı 1908 yılında yayımlanmıştır. Dördüncü cildi ise 1931 yılında **Gabain** tarafından tamamlanmıştır. İlk üç cildi Müller yayımladığı için eserin yapımcısı olarak o gösterilmektedir.

İkinci dizi Türkçesi ismi "**Eski Türkçe Çalışmaları**" olan ve 1909-1912 yılları arasında altı cilt olarak neşredilen eserdir. Rusya'da **Radloff** tarafından Almanca olarak yayımlanmıştır.

Üçüncü dizi, Almanya'da yayımlanan ve Türkçe ismi "**Hoço'dan Türkçe Mani Metinleri**" olan, Turfan seferlerine bizzat katılan ve Alman heyetinin başkanı olan A. von Le Coq'un 1911-1922 yılları arasında üç kitap olarak neşredilen eserdir.

Dördüncü dizi yine Türkçe ismiyle "**Türkçe Turfan Metinleri**" (Türkische Turfantexte) olan on kitaplık bir dizidir. **Willy Bang**⁴ ve **Annemarie von Gabain** tarafından hazırlanmıştır. Bang, ilk beş kitabı Gabain ile birlikte yazmıştır. Eserin geri kalan beş kitaplık kısmı ise Gabain tarafından ve Uygur ile Karahanlı Türkçelerinin en büyük uzmanı olan **Rasih Rahmeti Arat**⁵'in katkılarıyla hazırlanmıştır. Altıncı kitapta en iyi işlenmiş metin olan Sekiz Yükmek yer almaktadır. Yedinci kitabı, sadece Arat 1936'da yayımlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise Gabain seriyi tek başına devam ettirmiştir. Ekip, bu on kitabın dışında bir de analitik (gramatikal) indeks hazırlamıştır. Bu indeks kitabında, dizinin içerisinde bulunan tüm kelimelerin anlamları, nerede yer aldıkları vb. bilgiler bulunmaktadır.

Beşinci dizi "**Berlin Turfan Metinleri**" adını taşımaktadır. Turfan'dan getirilmiş ve Berlin'de muhafaza edilen metinlerden oluşmuştur. 1971 yılında yayımlanmaya başlamış ve yayımı halen devam etmektedir. En son 2001 yılında dizinin 21. kitabı yayımlanmıştır. Bu dizi sadece Uygurca

⁴ Willy Bang, Uyguristliğin bir numaralı ismidir. Başlangıçta Germanist idi. Daha sonradan Türkoloji'ye geçiş yapmıştır. Çok önemli öğrenciler yetiştirmiş ve bir ekol haline gelmiştir.

⁵ Arat, 1933 yılında Türkiye'ye gelmiştir. O yılda, Birinci Üniversite Reformu yapılmıştır. Bu reform ile İstanbul Darülfünun'u İstanbul Üniversitesi adını almıştır ve üniversite kadrosunda değişiklikler yapılmıştır. Arat da doçent olarak o yıl üniversitede işe başlamıştır.

metinleri içine almaz. Turfan'da bulunmuş başka dillerdeki metinler de bu dizide yayımlanmaktadır. Dizi, **Georg Hazai** ve **Peter Zieme** tarafından hazırlanmıştır (Zieme, Gabain'in üçüncü nesil öğrencilerindendir). Dizi Doğu Berlin'de başlamış, şimdiki birleşik Berlin'de ise devam etmektedir.

Kitap Halindeki Yayınlar

İrk Bitig (Fal Kitabı), Stein tarafından Köktürkçe uzmanı olan **Thomsen**'e getirilmiş ve 1912 yılında **Thomsen** tarafından çözümlenip yayımlanmıştır. Bu kitabı Türkiye'de **Hüseyin Namık Orkun** dört ciltlik dizisi içerisinde ikinci kitabında yayımlanmıştır.

Prens Kalyanamkara ve Papamkara adlı hikaye **Pelliot** tarafından 1914 yılında neşredilir.

Malov'un Sarı Uygurlar arasında bulunduğu **Altun Yaruk** da 1913-1916 yılları arasında Radloff ve Malov tarafından yayımlanır. Bu eser yedi yüzden fazla sayfadan oluşmaktadır ve içerisinde sadece Uygur harfli metinlere yer verilir. **Saadet Çağatay**⁶ 1945 yılında **Altun Yaruk'tan İki Parça** adlı eser yayımladı. **Ceval Kaya**, Altun Yaruk'un tamamının transkripsiyonunu⁷ ve dizinin de hazırlamıştır.

Sekiz Yükmek, 1915'te Japonya'da neşredildi; fakat en iyi neşri Türk Turfan Metinleri adlı dizi içerisinde altıncı kitaptır. Bunların dışında 1928'de Radloff ve Japon **Nobuo Yamada**, Uygur hukuk belgelerini yayımlanmışlardır. **Oğuz Kağan** Türkiye'de Arat tarafından, **Hüen-Tsang** adlı biyografi ise 1935-1938 yılları arasında **Hongaben** tarafından yayımlanmıştır. Hüen-Tsang üzerinde, **Semih Tezcan** 1975'te çalışmıştır.

Eski Türkçenin Grameri adlı eseri Gabain yayımlamış, **Marcel Erdal** ise 2004 yılında İngilizce olarak neşretmiştir. **Ahmet Caferoğlu**, Azerbaycan'dan İstanbul Üniversitesine gelmiş ve Almanya'da doktorasını yapmıştır. İlk Uygurca sözlüğü 1934'te çıkarmış, 1968'de ise genişletmiştir. Fakat 1977'de **Klaus Röhrborn** tarafından fasiküller halinde yayımlanan Uygurca Sözlük, bu sözlüklerin en kapsamlısıdır.

1959 yılında Doğu Türkistan'da **Maytrisimit**'in yeni nüshaları bulundu ve **Geng Şi-min** tarafından tanıtıldı. Aynı yıl **Dolkun Kamberi** tarafından Maytrisimit ve Kutadgu Bilig'i bir sahne eseri olarak değerlendiren doktora çalışması yapıldı.

⁶ Saadet Çağatay da Tatar Türklerindendir. Almanya'da doktorasını yapmış ve Türkiye'de D.T.C.F.'de Türkolog olmuştur. Tatar liderlerinden birinin kızıdır.

⁷ Transkripsiyon, harflerin çözümlenmesi; transliterasyon ise harflerin okunması işlemidir. Örneğin: Transliterasyon 'YS'N kelimesinde sadece harfleri gösterir. Transkripsiyon ise bu kelimeyi ESEN olarak çözümler.

UYGUR TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Gabain, Uygur metinlerini *y* ve *n* ağız olmak üzere iki ağız grubuna ayırır. Köktürkçedeki *n* (ny) sesini *n*'ye çeviren metinler *n* ağızını, *y*'ye çevirenler ise *y* ağızını oluştururlar. Mani metinleri çoğunlukla *n*, Burkan metinleri ise *y* ağızını temsil eder. Köktürkçe ile Uygurca arasında sesler, ekler ve söz varlığı açısından fazla fark yoktur.

Ses Özellikleri

a. Köktürkçenin *n*'si Manici Uygur metinleri ile Köktürk harfli Uygur metinlerinde *n*, Burkancı Uygur metinlerinde ise *y*'dir.

Örn:

añıg ~ anıg/ayıg (kötü)

koñ ~ kon/koy (koyun) vs.

b. Köktürkçede kelime içi ve kelime sonundaki *b* sesleri çoğunlukla *w* olmuştur.

Örn:

ebir- > ewir (çevirmek)

sebin- > sewin- (sevinmek) vs.

Biçim Özellikleri

a. Köktürkçede sadece kişi, konçuy gibi insanla ilgili kelimelerde kullanılan +IAr çokluk eki, Uygur Türkçesinde her türlü isim, sıfat ve zamirde kullanılabilir hale gelmiştir.

Örn:

bu-lar (bunlar), köl-ler (göller) vs.

b. Köktürkçede ilgi hali eki ünlülerden sonra +Iñ, ünsüzlerden sonra ise +nIñ biçimindeyken Uygurca'da her iki biçimde de +nIñ biçimindedir.

Örn: teñriler- iñ > teñriler - niñ vs.

c. Yükleme hali eki Köktürkçede de Uygurcada da üç türüdür (+X)g, +nI, +n), fakat Uygurca'da bazen +nI ekinin anılan zamirler dışında da kullanıldığı görülür.

Örn: teñri-ni, buz-nı vs.

ç. Köktürkçede bulunma hali eki +DA çıkma hali için de kullanılırdı. Uygurcada ise çıkma halinin asıl eki +DIn'dır.

Örn: orunlık-tın (tahttan), töpü-din (tepeden) vs.

d. Uygurcada Köktürkçeden farklı olarak -yUK eki görülen geçmiş zaman vardır.

Örn: tüşe-yük men (düş gördüm), ba-yuk sen (bağladın) vs.

e. Köktürkçede gelecek zaman -DAçI eki ile yapılırken Uygurcada -gAy ile yapılmaya başlandı.

Örn: barma-gay sen (gitmeyeceksin), bir-gey biz (vereceğiz) vs.

f. -sAr eki Köktürkçede zarf-ffil eki olarak kullanılırken Uygurcada bu ekten sonra şahıs zamirlerinin kullanılmasıyla şart kipi oluşmuştur.

Örn: bar-sar men (gitsem), teg-ser siz (ulaşırsanız) vs.

Söz Varlığı

Morris Swadesh tarafından yüz temel kelimenin karşılığı hazırlanmıştır.

Örn: 1. ad: ad/at | 2. ağaç: ıgaç/sögüt | 3. ağız: agız | 4. ateş/od: ot | 5. ayak: adak ... gibi.

Köktürkçe ile Uygurca'yı birbirinden ayıran alan dindir. Uygurca'da bulunan Mani ve Budist dinlerine ait olan kelimeler Köktürkçede yoktur. Sanskritçe, Çince, Soğdakça ve Toharcadan alıntılanan kelimeler Türkçenin yapısına uydurulmuştur. Örn: Skr. jātaka > Çatik veya Skr. Sūtra > Sudur vs. gibi.

KARAHANLILAR

742 yılında Basmlı, Uygur ve Karluk ülkeleri ittifak yapıp Köktürklere saldırdılar ve başarılı oldular. Ancak kısa zaman sonra ittifak dağıldı ve ittifaktaki ülkeler birbirlerine saldırmaya başladılar. 745 yılında Üç Karluk kavmi Türgişlere sığındı ve bunun sonucunda 747 yılında Bayan Çor⁸ Karlukları yenmiştir.

839 yılında Kırgız ordusu Uygurları dağıttı ve Uygurlar dört bir yana göç etti. Bu göç eden boylar arasında Yağmalar da vardı. Yağmalar, Kâşgar civarına yerleşmişlerdir.

Karahanlı hakanlarının hangi boydan çıktığı kesin değildir. Büyük ihtimalle Yağma boyuna bağlı oldukları sanılmaktadır.

Talas Savaşı Müslüman Araplar ile Çinliler arasında meydana gelmiştir. Türkler, bu savaşta Arapların yanında yer almışlardır. Bundan dolayı Arap-Türk ilişkileri iyiye gitmeye başlamıştı. (Bunun haricinde Arap kavminin başında Emeviler yerine Abbasiler geçmişti. Abbasiler, Emeviler'den farklı olarak, kendi milletleri dışındakilere de iyi davranıyor, onları hor görmüyorlardı.)

Türkler, Arap şehirlerine vali olarak tayin edilmeye başlandı ve halifeyi değiştirecek yetkisine sahip olacak kadar güçlendiler. Türkler bu gelişmelerden sonra büyük kitleler halinde Müslüman olmaya başladılar.⁹

⁸ Bayan Çor bir Uygur kağanıdır.

⁹ Bundan önce de İdil-Bulgar Türk devleti (şimdiki Tataristan'ın bulunduğu yerde) Müslüman olmuştu, fakat bu devlet, Türk dünyasının ucunda yer aldığı için Müslümanlık bütün Türk dünyasına sirayet edememişti. Bütün Türklerin Müslüman olmasına sebep olan etken, Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasıdır. 1000 yıllarında nüfusun yaklaşık %70'i Müslüman olmuştu. Emeviler Arap kavminin başında iken bu oran %10'lar civarındaydı.

KARAHANLILAR DÖNEMİNDE DİL VE EDEBİYAT

Bu dönemde Türkler ilk İslâmî eserlerini vermişlerdir. Kutadgu Bilig, Dîvânü Lügati't Türk, Atebetü'l-Hakayık gibi önemli eserler ile ilk Kur'an tercümelemleri bu döneme aittir.

KUTADGU BİLİĞ

Kut, mutluluk anlamına gelmektedir. (Günümüzde baht, şans anlamındadır.) Kut kelimesine *-ad* eki eklendiği zaman *kutad-* (mutlu olmak) fiili ortaya çıkmaktadır. Son olarak *-gu* (günümüzdeki *-me, -ma*) eki ile *kutadgu* yani *mutlu olma* anlamını almıştır. Bilig ise bilgi manasındadır. Kısacası, kutadgu bilig "**mutlu olma bilgisi**" anlamına gelir. Terim anlamı ise "**siyaset bilgisi**"dir.

Bu eserin yazarı **Yusuf Has Hâcib**¹⁰'tir. Eseri Karabalgasun'da yazmaya başlamış, fakat Kaşgar'da bitirmiştir.¹¹ Eser nazımla yazılmış ve 6645 beyitten oluşmaktadır. Mesnevi tarzında yazılmıştır.¹²

Eserdeki dört ana kahraman **Kün Togdı** (hükümdar), **Ay Toldı** (vezir), **Ögdülmiş** (akıl) ve **Odgurmuş** (zaman)'tur. Kün Togdı adaleti, Ay Toldı bahtı ve mutluluğu, Ögdülmiş akıllı, Odgurmuş ise akıbeti temsil eder.

Eserin Yapısı

Eser (ve genellikle diğer Doğu-İslâm eserleri) Allah'a hamd ile başlar. Ardından Peygamber'e dua kısmı ile devam eder, dört halifeye övgü gelir. Daha sonra (hükümdar övgüsünden) önce bir bahar tasviri yer alır.¹³ Bu tasvirten sonra hükümdar övgüsüne geçilir, kitabın niçin yazıldığı ve adının nasıl verildiği belirtilir. Daha sonra asıl konuya giriş yapılır.

Eserin konusu, devletin nasıl olacağı, toplumun nasıl yönetileceğidir.¹⁴

¹⁰ Hâcib, devlet başkanının kiminle görüşeceği, halkla ilişkileri gibi işlerini ayarlayan komisyonun başkanı anlamındadır. Yusuf Has Hâcib, dönemin bütün erdemlerini öğrenmiş bilge bir kişidir.

¹¹ Bu iki şehir de -birisi yazlık, birisi kışlık olmak üzere- Karahanlılar'ın başkentidir.

¹² Kafiyesi aa, bb, cc, dd şeklinde olduğu için yazılması diğer türlere göre daha kolaydır.

¹³ Bu bahar tasviri edebiyatımızdaki ilk bahariyedir.

¹⁴ Adaleti temsil eden Kün Togdı, hükümdar; bahtı temsil eden Ay Toldı vezirdir. Akıl temsilcisi Ögdülmiş vezirin oğlu, akıbetin temsilcisi Odgurmuş ise Ögdülmiş'in arkadaşıdır. Hükümdar Kün Togdı, cihanda ün salmış, kahraman ve muhteşem vasıflara sahip biriydi. Kün Togdı bir gün yalnız başına otururken bunalmış, bir yardımcısı olmasını istemekteydi. Ay Toldı adlı zeki bir kişi vardı. Onun niyeti de hükümdara hizmet etmektir. Bulduğu yerden hükümdar

Bu anlatılan kısımlarda tahkiye yani hikâye etme üslubu kullanılmış ve bundan sonra eserde karşılıklı konuşma (diyaloglar) ortaya çıkmıştır. Eser genel olarak roman ve tiyatro karışımıdır, kendine özgü bir kompozisyonudur. Alegorik (temsili) bir eserdir; çünkü belli kavramlar şahıslarla temsil edilir. Aruzun üç fe'ülün ve bir fe'ül kalıbıyla¹⁵ yazılmıştır. Sanat amacı güdülmemiş, didaktik amaçlı yazılmıştır. Kısaca; aruzla yazılmış, temsili, yarı tiyatro yarı roman niteliğinde öğretici bir eserdir. 1069-1070 yıllarında yazılmıştır.

Eserin bugüne kadar ulaşılmış bulunan üç nüshası vardır. 1430'larda **Herat**'da Uygur harfleri ile istinsah edilen nüsha Şahrüh dönemine aittir.¹⁶ Bu nüsha, Tokat üzerinden İstanbul'a getirilmiştir. Muhtemelen 16. asırda İstanbul'da Uygur harflerini bilen kimse kalmamış ve eser unutulmuştur. Osmanlı Tarihçisi ve Avusturya'nın İstanbul büyükelçisi **Hammer**, 18. asrın son yıllarında bu eseri bulup Viyana'ya götürmüş, buradan da eserin birkaç sayfasını Paris'e göndermiştir. Eser, 1825 yılında bilim dünyasına tanıtılmıştır.

1890-1891 yıllarında eser St. Petersburg'da matbaada basılır ve popülerliği iyice artar, fakat o sırada Köktürk anıtları bulunur.

1896'da Kahire Kütüphanesi müdürü Moritz, kütüphanenin bodrum katında eserin Mısır'da Arap harfleriyle yazılmış nüshasını bulmuştur. Radloff, Viyana'daki Uygur harfli nüsha ile bu nüshayı karşılaştırarak, tamamını okunuşu ve transkripsiyonu ile birlikte neşreder (1911-1912).

Eserin üçüncü nüshası Radloff'un öğrencisi Katanov ve onun asistanı A. Zeki Velidi Togan tarafından 1913 yılında Özbekistan'ın Fergana kentinde bulunur. Bu nüsha da Arap harfleriyle yazılmıştır. Togan, bu nüshayı kısa bir yazı ile Rusya'da tanıtır, fakat Rusya'da isyanlar ve ihtilal olduğu için eser kaybolur. Daha sonra 1925 yılında kaybolan bu nüsha Özbek bilgini Fitrat tarafından bulunur.

En eski nüsha olan Fergana nüshası eserin yazılışından 200-250, Mısır nüshası 300 ve Herat nüshası da 370 yıl sonra yazılmıştır. Buna rağmen tüm nüshalarda Karahanlı devri dil özellikleri önemli ölçüde korunmuştur.

şehrine geldi. Küsemîş adlı birisi ile tanışarak hükümdara ulaştı. Daha sonra çeşitli olaylar gelişir.

¹⁵ Bu vezne Şehnâme vezni de denir.

¹⁶ 15. asrın ilk yarısında dünyanın en büyük merkezi konumunda Herat ile Semerkant bulunmaktaydı. Bu dönemde Uygur harfleri ile istinsah moda haline gelmişti. Fatih Sultan Mehmet'e de Uygur harflerini öğretecek hocalar tutulmuştu. Bu asırdan sonra güç Batı Türklüğü'ne geçmiş ve İstanbul'da bu moda devam etmişti.

KUTADGU BİLİG İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Kutadgu Bilig üzerindeki önemli çalışmalar 1930'lardan sonra yapılmaya başlanmıştır. **Reşid Rahmeti Arat**, bu eser üzerinde çalışan en önemli isimdir. Arat'ın ilk çalışmaları, Atatürk devrinde çok önemli bir yayın olan ve Fuat Köprülü'nün çıkarttığı "Ülkü" adlı dergide yayımlanır.

1942'de **Abdülkadir İnan**, yüz sayfalık bir giriş ile Herat nüshasının tıpkıbasımını yayımlar.

1947'de **Sadri Maksudî Arsal**¹⁷ *Türk Tarihi ve Hukuk* adlı eserinde Kutadgu Bilig'i hukuk tarihi açısından değerlendirir.

1947 yılında Arat, Kutadgu Bilig üzerindeki çalışmalarının en önemli meyvesini verir: Kutadgu Bilig'in üç nüshasını da karşılaştırır. Bu üç nüsha içerisinde en doğru biçimini ortaya koyar. Metni yeniden kurup, sayfa altlarında nüshalardaki farklılıkları gösterir (T.D.K. yayınlarından çıkmıştır).

1954 yılında **Carl Brockelmann** Türkçe ismi *Doğu Türkçesi'nin Grameri* olan eserde Karahanlı döneminden başlayarak 19. asra kadarki Doğu Türkçeleri'nin gramerini yayımlar.

1959'da Arat, Türk Tarih Kurumu aracılığıyla *Kutadgu Bilig'in II – Tercüme*'yi yayımlar. 1979'da Arat'ın ölümünden sonra uzun çalışmalarının son meyvesi olan *Kutadgu Bilig III – İndeks* yayımlanır (Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü).

1959'da **Mecdu Mansuroğlu** *Fundamenta*'da Türkçe adı *Karahanlıca* olan eserde, Karahanlı Türkçesi'nin gramerini yayımlar. Bu eser Karahanlı dönemi gramerinin özeti niteliğindedir.

1972'de **Agop Dilâçar** tarafından çıkarılan *Kutadgu Bilig İncelemesi* adlı eser, Kutadgu Bilig'i çeşitli yönleriyle araştırır ve Yusuf Has Hâcib'in düşüncelerini diğer filozoflar ile karşılaştırır.

1981'de **Reşat Genç**, *Karahanlı Devlet Teşkilatı* adlı eserinde, Kutadgu Bilig'e dayanarak Karahanlı döneminin devlet anlayışını ve teşkilat yapısını ortaya koyar.

1983'te **Robert Dankoff** Kutadgu Bilig'i Amerika'da *Wisdom of Royal* (Kraliyet Şerefine Bilgisi) adıyla İngilizce'ye çevirir. Bu eserde maniler de nazım olarak İngilizce'ye çevrilmiştir.

1984'te Doğu Türkistan'da Uygur bilimciler tarafından Kutadgu Bilig'in bilimsel neşri yapılır. 1984'te **Ercilasun** tarafından *Kutadgu Bilig Grameri-Fil* adlı eser yayımlanır.

1986 yılından itibaren ise Kutadgu Bilig Türk dünyasında yayımlanmaya başlar.

¹⁷ Arsal, hukuk tarihi anabilim dalı'nın kurucusu ve Arat'ın hemşehrisidir.

DÎVÂNÜ LÜGATİ'T TÜRK¹⁸

Türk dillerinin divanı anlamına gelmektedir. Fakat buradaki dil şive anlamındadır. Eserin yazarı Kâşgarlı Mahmud¹⁹'dur. Eserini, 1070'li yıllarda Bağdat'ta yazmaya başlamıştır.

Türk dilinin bilinen ilk sözlüğüdür ve iki dillidir²⁰. Türkçeden Arapçaya şeklindedir. Türkçe sözlerin Arapça karşılıklarını verdikten sonra mutlaka o kelimenin içerisinde bulunduğu bir örnek verir. Madde başı fiil ise geçmiş zamanın 3. tekil şahsında verilir. Madde başları alt alta sıralanmamış; yeni madde başı, önceki maddenin bittiği yere yazılmıştır. Okuyucunun maddeyi rahatça görebilmesi için de madde başının üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Türkçe örneklerin üstünde de kırmızı mürekkep vardır.

Eser, o günkü Türklerin adetleri, göreneklere; dillerin ağız özellikleri vb. bilgiler içerdiğinden dolayı oldukça önemlidir. Bunun yanında içerisinde iki yüzden fazla atasözü vardır ve bu nedenle Türk atasözlerinin ilk önemli derlemesi sayılmaktadır.

Dörtlükler ise küçük bir koşma antolojisi yapacak kadar çoktur. Alp Er Tunga sagusu ile ilgili tek kaynak Dîvânü Lügati't Türk'tür. Bu özelliği nedeniyle de bize o dönemdeki halk şiirleri hakkında fikir verir. O dönem şiirlerinin birçoğu pastoral ve epiktir.

Eserde gramer ile ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesinin küçük bir grameri çıkartılabilir. Ayrıca, en batıdan başlayarak Çin içlerine kadar uzanan yirmi Türk boyunun adını eserde görmekteyiz. Bunlardan Oğuz boyunun, yirmi dört alt boyunun damgalarının şeklini de ihtiva eder (çünkü o sırada Oğuz boyu yani Selçuklular dünyanın bir numaralı gücü idi).

Yine Şu destanıyla ilgili tek kaynak Dîvânü Lügati't Türk'tür. Dîvânü Lügati't Türk, o günkü Türkçenin standart dili ile yazılmıştır; fakat ara sıra ağızlardan da bahsedilir.

¹⁸ Divân, bir şeyi toplamak anlamındadır. Örneğin padişahın divânında, padişah, görüşme ve toplantı yapmak amacıyla vezirlerini toplar.

¹⁹ Tam ismi Kâşgarlı Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed'dir. Türk dünyasını dolaşarak birçok boyun dilini öğrenmiş durumdadır. Eserin Türk maddesinde "Yüce Tanrı 'benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılalım' diyor" şeklindeki hadisi aktarmaktadır.

²⁰ Sözlükler, dilleri bakımından üçe ayrılırlar:

- Tek dilli sözlükler: Sadece bir dilin kelimelerinin anlamlarını veren sözlüklerdir.
- Çift dilli sözlükler: İki dil arasında kelimelerin anlamlarını veren sözlüklerdir.
- Çok dilli sözlükler: Bir kelimenin birden fazla dilde anlamını veren sözlüklerdir.

DİVÂNÜ LÜGATİ'T TÜRK: İLGİLİ ÇALIŞMALAR

1917 yılında, **Ali Emîrî Efendi**²¹, İstanbul sahaflarında dolaşırken bir kitapçıya uğramış ve kitapçının kendisine gösterdiği yazmanın bir hazine değerinde olduğunu hemen anlamıştı. Bu eser, daha önce Katip Çelebi'nin **Keşfü'z Zünûn**'unda hakkında birkaç satır bilgi gördüğü Divânü Lügati't Türk'tür.²²

Emîrî, uzun tartışmalar sonucunda ve Sadrazam Talât Paşa'nın araya girmesiyle, eseri **Kilisli Rifat**'in neşretmesine razı olur ve Divânü Lügati't Türk 1917-1919 yılları arasında üç cilt halinde aynen neşredilir.

Divânü Lügati't Türk'ün muhtevası üzerindeki çalışmalar, 1918-1923 yılları arasında **Abdülhad Nuri**'nin eserdeki atasözlerini yayımlamasıyla başlamıştır. Ardından 1920'de **Carl Brockelmann** ve **Necib Âsım** da atasözlerini neşrederler. 1920-1924 yılları arasında Brockelmann, eserdeki şiirleri ve Almanca karşılıklarını verir.

Divânü Lügati't Türk, ilk defa Budapeşte'de yine Brockelmann tarafından sözlük olarak yayımlanır. Bu sözlükte sekiz bin civarında kelime, Arap vezin sırasına göre düzene sokulur.

1940 yıllarında **Besim Atalay**, Divânü Lügati't Türk'ün ilk transkripsiyonunu, indeksini ve tercümesini yayımlar. Bu tercümede sadece Arapça kısımlar Türkçeye çevrilmiştir. Sözlük düzeninde ise herhangi bir değişiklik yoktur. Son cildinde dizin olduğu için, sıralama yeni Türk alfabesine göre yapılmıştır.

1944 yılında "**En Eski Türk Sözlükleri**" adlı eser **Ferit Birtek** tarafından yayımlanır. Bu eserde Divânü Lügati't Türk'teki atasözleri bir araya getirilir ve tercümeleri verilir. Bir nevi atasözleri antolojisi mahiyetindedir.

1953'te **Omeljan Pritsak**²³ "**Mahmud Kâşgarî Kimdir**" adlı eserinde Kâşgarlı Mahmud'un Karahanlı hanedanına mensup bir şehzade olduğunu ortaya koyar.

Yakın yıllarda Özbek bilgini **Salih Mutallibov**, "**Türkiy Sözlük Devanı**" adlı eseriyle Divânü

²¹ Şark'ta yazılmış binlerce eserin künyesini ve muhtevasını hafızasında tutan ve pek çok yazmaya sahip olan son Osmanlı aydınlarından. Hafızasında on binden fazla şiir vardır ve tam bir kitap meraklısıdır. Arapça, Farsça ve Türkçe bilmektedir. Önemli Türk aydınlarından olan ve Türkoloji ile ilgili ülkemizde bir çok çalışmalara imza atmış olan Ziya Gökalp ile aynı zamanlarda yaşamıştır.

²² Kitapçı, bu eseri bir kadının getirdiğini ve kadının, bu eserin değerinin en az otuz altın olduğunu söylediğini belirtir. Emîrî, 33 altın karşılığında eseri satın alır.

²³ Kendisi Ukraynalı bir Türkolog ve Slavist'tir.

Lügati't Türk'ün Özbek Türkçesi'ne tercümesini ve indeksini dört cilt halinde Taşkent'te yayımlar (1960, 1961, 1963, 1967).

1981 yılında **Reşat Genç**, "**Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**" adlı eserinde Divânü Lügati't Türk üzerinde birtakım incelemelerde bulunmuş, dönemin sosyal, kültürel, askeri vb. hayatını ortaya konmuş ve Anadolu'da aynı kültür unsurlarının devam ettiğini karşılaştırmalarla göstermiştir.

Divânü Lügati't Türk'e ait son yayın **James Kelly** ve **Robert Dankoff** tarafından hazırlanmıştır. Divânü Lügati't Türk metninin İngilizce tercümesini ve indeksini barındıran bu çalışmanın ilk cildi 1982'de sonrakileri ise 1984 ve 1985'te Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımlanmıştır. Oldukça önemli bir eserdir.

1985'te **Ercilasun**, "**Büyük Türk Klasikleri**" adlı eserinin birinci cildinde "Karahanlı Devri Edebiyatı" başlıklı yazısında dönemi bir bütün olarak değerlendirir.

1989 yılında **Talat Tekin**, Divânü Lügati't Türk'teki koşmaları aruz vezniyle yazılmış olarak kabul eder. Ercilasun ise bu fikirde değildir.

1980'lerden sonra Divânü Lügati't Türk, Türk dünyasında ilgi görmeye başladı ve bugünkü Uygur ve Kazak Türkçelerine aktarıldı.

Divânü Lügati't Türk'ün, 1070'lerde yazıldığı ve 1010 veya 1020'lerde doğduğu kabul edilir. Yani on birinci asrın ilk çeyreğinde yazıldığı ve oluşturulduğu söylenebilir. Kâşgarlı Mahmud, eserini olgunluk yaşlarında Bağdat'ta yazmıştır.

Omeljan Pritsak -daha önceden de yazıldığı gibi- Kâşgarlı Mahmud'u Karahanlı hanedanına mensup bir şehzade olarak kabul eder.

Son yıllarda bazı âlimler Kâşgar'a yakın bir yerde Kâşgarlı Mahmud'a ait olduğu sanılan bir türbe bulunduğunu kabul etseler de batılı bilginler bunu kabul etmezler. Bu doğru ise, Kâşgarlı Mahmud, Türk dünyasını dolaşmak için çıkmış olduğu gezisinden geriye dönmüş demektir (bazı kaynaklara göre bu gezisinden geriye dönmemiş kabul ediliyordu).

Divânü Lügati't Türk'e ait elimizdeki tek nüsha, Ali Emîrî'nin İstanbul'daki sahaflarda bulduğu ve şu an Fatih'te bulunan Millet Kütüphanesi'nde saklanan nüshadır. Bu nüsha Kâşgarlı Mahmud'un elinden çıkmış değildir. Eserin yazılışından yaklaşık iki yüz yıl sonra, 1260 yılında, bir Türk tarafından Şam'da kopya edilmiştir.

ATEBETÜ'L-HAKAYIK

Hakikatlerin eşiği anlamına gelmektedir. 12. asırda **Edib Ahmed Yüknekî**²⁴ tarafından yazılmıştır. Manzum bir öğüt ve ahlak kitabıdır.

40 beyit ve 101 dörtlükten; yani 484 mısradan oluşan eser, Kutadgu Bilig'de kullanılan vezin (şehnâme vezni) ile yazılmıştır. Giriş olarak yazılan 40 beyitten 20'si, Allah'a hamd ile başlar. Ardından Peygamber'e duan ve dört halifeye övgü ile devam eder. Sonraki 14 beyit, kitabın sunulduğu Emir Muhammed'e övgü ve son 6 beyit ise sebeb-i telif²⁵ (eserin niçin yazıldığı) ile ilgilidir. Daha sonrasında ise eserin geri kalan 101 dörtlüğü gelir.

Giriş beyitleri gazel şeklinde kafiyelenmiştir. Eserin ana konusu, ilmin faydası ve cehaletin zararlarıdır. Daha sonra dilin önemi ve muhafazası, dünyanın dönekliği; cömertlik, cimrilik; tevazu, büyülenme; zamanın bozukluğu vs. gibi konular ele alınmıştır. Bu bölümlerde baştan sonra kadar nasihat üslubu kullanılmıştır.

Eserin günümüze kadar ulaşan dört nüshası bulunmaktadır. En eskisi, 1444 yılında **Semerkant'ta** istinsah edilendir. Bu nüsha hattat **Zeynelâbidin** tarafından Uygur harfleriyle yazılmıştır. Şu anda İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde Ayasofya bölümünde bulunmaktadır.

İkinci nüsha, **Ayasofya** nüshasıdır. 1480 yılında İstanbul'da **Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı** tarafından düzenlenmiştir. Üst satırları Uygur, alt satırları Arap harflidir.

Fatih veya 2. Beyazıt döneminde istinsah edildiği varsayılan **Topkapı nüshası**, İstanbul'da Arap harfleriyle istinsah edilmiştir.

Eserin dördüncü nüshası, Ankara **Seyid Ali** nüshasıdır ve Arap harflidir; fakat baştan, ortadan ve sondan eksiktir.

Necib Âsım, 1906 yılında Ayasofya Kütüphanesi'nde 1480'de istinsah edilmiş olan nüshayı bulur ve aynı yıl Macaristan'daki bir dergide ilim dünyasına tanıtır. 1918 yılında ise, metin, tercüme, tıpkıbasım ve açıklamalarıyla birlikte Atebetü'l-Hakayık'ın tamamını neşreder. 1925 yılında Türkiyat Mecmuası'nda eserin Necib Âsım tarafından bulunan en iyi nüshası yayımlanır.

²⁴ Farsça ve Arapça bilmektedir. Hakkındaki bilgiler birkaç satırdan ibarettir. Bu bilgiler, Ali Şir Nevâyî'nin Nesâyimü'l Mahabbe (Aşk esintileri) adlı eserinde ve Atebetü'l-Hakayık'ın girişinde yer almaktadır. Fakat aradan uzun zaman geçtiği için bu bilgiler menkıbevî şekle bürünmüştür. Bu bilgilerde Edib Ahmed'in Hanefî mezhebinden olduğu ve gözlerinin görmediği yer almaktadır.

²⁵ Telif, yazar tarafından eserin yazılmasıdır. İstinsah ise, başkasının, asıl eseri kopya ederek yazmasıdır.

1951'de Reşid Rahmeti Arat, bu alanda yapılabilecek örnek bir çalışma ortaya koyar: Atebetü'l-Hakayık'ı karşılaştırmalı metinleri, tercümesi, indeksi, bütün nüshaların tıpkıbasımları ve izahlarıyla birlikte neşreder.

Jean Deny²⁶, 1925'te yazdığı önemli bir makale ile daha önceden Necib Âsım tarafından yanlış olarak "Hîbetü'l-Hakayık" diye okunan eserin adını ve neşrindeki birçok hataları düzeltmiştir.

KUR'AN TERCÜMELERİ

Kur'an'ın ilk tercüme Karahanlılar dönemine aittir ve bu tercüme "satır-altı"²⁷ tarzı kullanılmıştır. Günümüze ulaşan dört nüsha vardır.

Birincisi, İstanbul'da Türk İslâm Eserleri Müzesi'ndedir. 1333 yılında istinsah edilmiştir. Yazmanın ilk yarısı **Abdullah Kök** tarafından doktora tezi yapılmıştır.

İkincisi, Manchester nüshasıdır. İngiltere'de bulunmuştur, telif ve istinsah tarihi belli değildir. 1976'da Budapeşte'de yayımlanmıştır.

Üçüncü nüsha Özbekistan'da bulunmuştur. Bu nüsha üzerinde bir Rus ilim adamı çalışmıştır, fakat nüsha eksiktir.

Dördüncü nüsha ise St. Petersburg'da 1914 yılında Z. V. Togan tarafından bulunmuştur. Yazmanın sözlüğü Rus **Borovkov** tarafından yayımlanmıştır.

DÎVÂN-I HİKMET

Hoca Ahmed Yesevî²⁸'nin şiirlerinin toplandığı yazmalardır. Yesevî'nin şiirlerine "hikmet" denmektedir. Eserin birçok nüshası vardır, fakat hepsi çok geç istinsah edilmiştir. Bu nedenle hiçbirisi Karahanlı dönemi dil özelliklerini yansıtmamaktadır.

Kemal Eraslan bu eser üzerinde çalışmalarda bulunmuştur. *Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler* adlı eserinde, metinlerle birlikte, metinlerin tercüme, inceleme, notlar, yer ve şahıs adları dizini de bulunmaktadır.

²⁶ Çok tanınmış bir Türkolog'dur. 1920'lerde eserlerini kaleme almıştır. Türkiye Türkçesinin ilk kapsamlı gramerini yayımlamıştır.

²⁷ Bu tarz tercüme Arapça asıl metin daha iri harflerle üstte bulunur. Özgün metindeki her kelimenin, bazen de küçük kelime gruplarının altına daha küçük Arap harfleriyle tercümesi yazılır.

²⁸ 12. asırda bugünkü Kazakistan'ın Yesi şehrinde doğmuştur. Şehrin şimdiki adı Türkistan'dır. Pek çok tekke, Yesevî'ye bağlı kalmıştır. 1166'da vefat etmiştir.

KUZEY-DOĞU VE BATI TÜRKÇELERİNİ HAZIRLAYAN TARİHİ ZEMİNLER

999 yılında Sâmânoğulları²⁹ devleti Karahanlılar tarafından yıkıldı. Bunun sonucunda İran ve Horosan'da siyasi boşluk ortaya çıktı. Karahanlılar, Karahitaylar (Moğollar) tarafından baskıya alındılar.

Oğuz Türkleri, Seyhun bölgesinde yaşarken kuzeyden gelen Kıpçak Türklerinin baskısına uğradılar ve hükümdarın Hazar Devleti ile arası açıldı. Bunun sonucunda Maverâünnehir bölgesine gelindi. On yıl burada mücadele edildikten sonra takip eden otuz yıl boyunca Oğuzlar güçlü bir topluluk oluşturmuşlardır. 1037'de Nişâbur'da³⁰ Tuğrul Bey adına hutbe okundu.³¹ Bu sayede Selçuklu resmen kurulmuş oldu.

1040 yılına gelindiğinde Gazneliler ile Selçuklular arasında savaşlar boy gösterdi. Bu savaşların sebebi ise Horasan ve İran'a kimin hâkim olacağı meselesiydi. Bu savaşın sonucunda Selçuklular galip gelmiş ve bölgenin hâkimiyeti tamamen onlara kalmıştır. Bundan sonra Selçuklu Devleti büyük bir devlet olarak ortaya çıkmıştır.

1050'li yıllardan itibaren Azerbaycan civarlarından batıya doğru girilmeye başlanmıştır. 1064'te Kars'a, oradan Azerbaycan'a, 1071 yılında ise Malazgirt ile Anadolu'ya geçilmiştir. Bu nedenle Doğu Roma (Bizans) ile karşı karşıya kalınmıştır. 27 Ağustos 1071'de dünyanın birinci siyasi gücü Selçuklular olmuştur. 1074'te İznik'i kendilerine merkez yaparak Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır. Bundan yaklaşık 15 yıl sonra; 1090'larda Haçlı Seferleri başladı. Bu seferler yüzünden Selçuklular Marmara kıyılarından kaydılar ve merkezlerini Konya'ya almak zorunda kaldılar. 1176 - Miryakefalın Savaşı, Anadolu'da kalınıp kalınmayacağı açısından önemlidir. Anadolu Selçukluları ile Bizanslılar arasında meydana gelmiştir. Bu savaş sonucunda Ege civarları Türklere açılmıştır.

1206 yılında Orhun Vadisi'nde Karakurum³² şehrinde Cengiz Han'ın büyük kurultayı toplanmıştır. Çengiz adını alan Temurçin kağan olmuş ve devlet imparatorluk halini almıştır. Bu imparatorlukta Türk ve Moğol unsurları devlet katında eşittir, fakat Türkler daha kalabalıktır. Tarihin gördüğü en büyük devletin temelleri atılmıştır.

1227'de Anadolu'da Selçuklular ve onun başında da Alâeddin Keykubat bulunmaktadır. Cengiz, ölmeden önce oğulları arasında devleti paylaşmıştır. Birinci (en büyük) oğlu "Coçı"dır ve Cengiz'in sağlığında ölmüştür. Bu yüzden onun payı oğlu Batu'ya kalmıştır. Bu topraklar Altınordu Devleti'nin topraklarıdır. İkinci oğlu Çağatay'dır ve 1227'de Çağatay Hanlığı kurulmuş kabul edilir. Harezm bölgesi hariç bugünkü Doğu ve Batı Türkistan'dır.

²⁹ Son, güçlü Fars devletlerindedir. Türk unsuru oldukça fazladır.

³⁰ İran'ın doğusunda kalır.

³¹ O bağımsızlık anlamına gelmektedir.

³² Ötüken'e yakın bir şehirdir.

Merkezde (Moğolistan ve Çin'de) ise Kubilay hanlığı vardır. Dördüncü hanlık İlhanlılardır. 1230'larda Hülâgu Han tarafından kurulmuştur. Bugünkü İran ve Irak topraklarıdır. Abbasi idaresine son vermiştir. 1243'te de Anadolu İlhanlılarına bağlanmıştır. Batuhan, 1236-1242 arasında tarihin gördüğü en uzun mesafeli kara seferini yapmış ve Karakurum'dan 150.000 kişilik ordu ile Dalmaçya kıyılarına kadar gelmiştir. Bir ucu Avrupa ortalarına bir ucu da Baltık kıyılarına dayanmaktadır. İskender'in seferine göre yaklaşık iki kat daha büyüktür. Sefer sonucunda 1241 tarihinde Altınordu Devleti kurulmuş ve Doğu Avrupa ele geçirilmiş; Kıpçak ve İdil-Bulgar Türkleri ile Slavlarla savaşmıştır. Sonuç olarak Bulgar Devleti Kıpçaklaşmış, Kıpçakların bir kısmı ise Batuhan'ın ordusundan kaçarak Mısır'a kadar giderek paralı asker olmuşlardır. O dönemde Mısır'da Eyyubiler vardı ve bu paralı askerler 9-10 yıl içerisinde güç kazanarak Eyyubileri yıkıp 1250'lerde Memluk devletini kurmuşlardır. Arapça tarihlerde adı **Ed-Devletü'l-Türkiye** yani Türk Devleti idi. Bu dönemde birçok eser verilmiş ve Memluk-Kıpçak Türkçesi ile kitaplar yazılmıştır.

BATI TÜRKÇESİ

Selçuklular zamanında Türkçe konuşuluyordu, fakat yazı dili olarak kullanılmıyordu. 1220'lerden itibaren Türkistan bölgesinden Oğuzlar gelmeye devam etmişlerdir. Bu, ikinci dalgadır ve Anadolu'daki Türklüğün kesinleştirilmesiyle ilgilidir. Osmanlı Beyliği de dâhil olmak üzere birçok beylik kurulmuştur. Bunlar Cengiz Han'dan kaçan topluluklardır.

13. asırda Oğuz ağzına dayanan yeni yazı dilinin yaratılmasının sebepleri:

- 1. Demografik (Nüfussal) Sebep:** İkinci dalga getirildiği kalabalık, insanları yeterli bir nüfus yoğunluğuna ulaştırmış ve bir yazı diline ihtiyaç duymuştur.
- 2. Coğrafik Sebep:** Türklerin yazı dili kullandıkları merkezlerden (Kaşgar, Balasagun) uzaklara gelmesi.
- 3. Edebi Sebep:** Şehirden gelen bazı kişiler yazı dilini (Karahanlıca) biliyorlardı, fakat geldikleri yerde bunu kullanamadılar. Yeni yazı dili oluşturulurken bu kişilerin bilgilerinden faydalandı.
- 4. Dini Sebep:** Türkler çok canlı bir din ve tasavvuf hayatına sahiptiler. Bunları yaymak için yeni bir dile ihtiyaç duyuldu.
- 5. Sözlü Edebiyat:** Oğuzların bir yazı dili olmamasına rağmen, gelişmiş bir sözlü edebiyatları vardı. Yeni yazı dili oluşturulurken bu edebiyattan da faydalandı.
- 6. Siyasi Sebep:** İlhanlılar Köseadağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklularını yendikleri zaman, Selçuklular İlhanlılara bağlandı ve zayıfladı. Bu dönemde ortaya çıkan beyliklerin hükümdarları bir devletin, sanatkâr ve edebiyatçıları himaye etmeleri gerektiğini biliyorlardı.

471. svf. Türk Dilinin Tarihi Devirleri şemasına:

Kesik çizgiler: Dönemden günümüze yazılı metin ulaşmamıştır veya metin yoktur.

Kesiksiz çizgiler: Dönemden günümüze yazılı eserler kalmıştır.

ESKİ TÜRKÇE (13. asra kadar)

13. asrın başlarında Azerbaycan ve Anadolu'da Batı Türkçesi ortaya çıkar. Bu Türkçe, Batuhan'ın seferi sonucu meydana gelen Kıpçak Türkçesi ile ilgilidir.

Cengiz ve çocukları, Türkistan'daki boyları karıştırdı ve eski Türk boyları yenilerini oluşturdu. Karahanlılar³³ 1212'de zayıflayınca Harezmsahlara ortaya çıktı. Sonuç olarak aynı boylar vardı. Oğuzlar, Azerbaycan ve Anadolu'ya gelince kavimlerin karışması hızlanmıştı. Oğuz + Kıpçak karışmasından da Çağatay Ulusu ortaya çıkmıştır. Bugünkü Özbek, Kazak gibi isimler bu ulustan türemiştir.

Karahanlı Türkçesinin devamı olarak Harezmi-Kıpçak Türkçesi ortaya çıkar. Batı ve Kuzey-Doğu Türkçeleri de yine 13. asırda ortaya çıkmıştır. Her biri kendi içinde üç döneme ayrılır.

* Eski Oğuz Türkçesi (13. 15. Y.Y. - Eski Anadolu Türkçesi de denmektedir.) 15. asrın sonunda Batı Türkçesi (Osmanlı Türkçesi ve Azeri Türkçesi) 20. asrın sonunda ise Modern Türkçe.

Harezmi (Türkistan bölgesinde 13. ve 14. asırda) ve Kıpçak (Mısır - Suriye civarlarında) Çağatay Türkçesi 20. asra kadar devam eder. 20. asırda üçüncü döneme geçilir. Çağatay Türkçesinden çıkmışlardır.

* Batı Türkçesi: Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve İran'ın güneyinde ve batısında kalan Türklerin 13. asırdan başlayıp bugüne kadar kullandıkları Türkçedir.

* Kuzey-Doğu Türkçesi: Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve İran'ın kuzeyinde kalan Türklerin 12. asırdan başlayıp bugüne kadar kullandıkları Türkçedir.

İstisnaları:

— Kıpçak: Sadece 13. ve 14. asırları içine alan Mısır'daki Kıpçak Türk devleti.

— Kırım Hanlığı ve Kırım Bölgesi: Karadeniz'in kuzeyinde bir yarım ada olan Kırım sınırların kuzeyinde olmasına rağmen 1475'te Osmanlı idaresine girdiği için 20. asrın başlarına kadar yazı dili olarak Osmanlı Türkçesi kullanılmıştır.

— Türkmenistan: İran'ın ve Hazar'ın doğusunda kalan Türklerin konuşma dili Oğuzların bir ağızı idi. 20. asrın başlarında yeni yazı dilleri konuşma diline dayandırılmıştır. Batı Türkçesine geçilmiştir.

Tablonun en solundaki kol, milatta ayrılmıştır. Sadece iki dönemden yazılı eserler kalmıştır ve bu eserler ya Köktük ya da Grek harflidirler. İdil-Bulgar Türkleri (ilk Müslüman Türklerdir) döneminden yazılı mezar taşları kalmıştır. Bunlar, Tuna Bulgar Türkçesi ve Arap harfleriyle yazılmışlardır (13 ve 14.

³³ Karluk, Çiğil, Yağma ve Taksı boyları hatta Uyğurların bir kısmı da eklenebilir.

Y.Y. civarları).Çuvaş Türkleri Müslümanlaşmadıkları için ayrı bir lehçe, yazı dili olarak devam etmektedir.

Ortak kol, Ana Türkçeden ayrılarak hiçbir dönemde yazı dili olarak kullanılmamıştır. Konuşma dilleri 20. asırda yazı dili olmuştur.

HAREZM - KIPÇAK DÖNEMİ

13. ve 14. asırlarda varlık göstermiştir. Kıpçak ve Harezmi Türkçesi arasındaki farklar çok azdır.

Harezmi Türkçesi dönemine ait eserler:

Mukaddimetü'l-Edeb

Edebe (edebiyata) giriş anlamındadır. Arap dil bilgini Zemaşerî tarafından 12. asrın ilk yarısında Arapçayı öğretmek üzere yazılmış bir sözlüktür. Birçok nüshası vardır. Arapça kelime ve ibarelerin altında, o kelimenin diğer dillerdeki karşılıkları yer almaktadır. Divanü Lügati't Türk'ten sonraki ikinci sözlüğümüzdür. **Nuri Yüce**, eserin dil özelliklerini, tam metnini ve indeksini yayımlamıştır.

Kıssasü'l Enbiya

Peygamber kıssaları anlamındadır. Hz. Adem'den itibaren tüm peygamberlerin kıssalarını ihtiva eder. 1310'da Rabguzî tarafından Harezmi Türkçesiyle yazılmış ve mensur yapıdadır. Pek çok yazması vardır ama Londra yazması önemlidir. **Kaare Grönbech** 1948'de tıpkıbasımını neşretmiştir. Tatar asıllı Leh bir Türkolog ise "Rabguzî'nin sentaksı" adlı bir doktora tezi hazırlamıştır. Eser hakkında en önemli çalışma ise **Aysu Ata**'ya aittir. İki cilt tutan çalışmada, metin ve tıpkıbasım ile dizin yer almaktadır ve TDK tarafından yayımlanmıştır.

Muînü'l Mürîd

Mesnevi tarzında yazılmış dini-tasavvufi bir eserdir. İslâm adlı birisi tarafından 1300'lü yıllarda yazılmıştır. Mürîd'in yardımcısı anlamına gelmektedir. Fazla hacimli değildir ve Türkistan Türkleri arasında yayılmıştır. Tek yazması şu an Bursa'dadır. İlmî neşri yapılmamıştır. Eseri ilk tanıtan **Togan**'dır. Türkiyat Mecmuası'nda yayımlanan "Harezmi'de Yazılmış Türkçe Eserler" adlı makalesinde bilim dünyasına tanıtmıştır.

Hüsrev ü Şîrin

Genceli Nizamî adlı bir Türk tarafından Farsça olarak yazılmıştır. Bu eserin Türkçeye tek çevirisi 1341-1342 yıllarında Kutb mahlaslı bir şair tarafından yapılmıştır. Mesnevi şeklindedir. Bugüne kadar gelen tek nüshası vardır. İskenderiye'de 14. asırda istinsah edilmiştir. **Zajaczkowski** eserin tıpkıbasımını, metin ve sözlüğünü; **Necmettin Hacıeminoğlu** ise metnini ve tafsilatlı gramerini vermiştir.

Muhabetnâme

Aşk kitabı anlamındadır ve mesnevi tarzında yazılmıştır. Ayrı ayrı aşk şiirlerinden oluşmaktadır.

Nâme adı verilen 11 küçük bölümden oluşur. Aralarında gazeller vardır. Konusu aşk olan bu manzum eser, Harezmi mahlaslı bir şair tarafından 1353'te kaleme alınmıştır. Dört nüshası günümüze kadar gelmiştir. Bunlardan biri Uygur, diğerleri de Arap harfleriyle yazılmıştır. Tourkhan Gandjei, Şerbak, Sertkaya gibi bilimciler eser üzerine çalışmalarda bulunmuşlardır.

Nehcü'l-Ferâdis

"Cennete giden yol" anlamındadır ve Harezmi Türkçesinin en önemli eseridir. Bunun nedeni harekeli³⁴ olmasıdır. Hacimli ve mensur yapıda, kırk hadis³⁵ türünde bir eserdir. Birinci bölüm Hz. Muhammet'in hayatı ve faziletleriyle ilgilidir. İkinci bölüm, Dört halife, ehl-i beyt ve dört mezhep imamı hakkındadır. Üçüncü bölüm, Allah'a yakınlaştıracak amellerle ilgili ve son bölüm ise Allah'tan uzaklaştıracak amellerden bahseder.

Türkçe adı "Uşıtmahların Açık Yolu"dur. Yazarı Mahmud bin Ali'dir ve 1358'den önce eserini yazmıştır.

İki nüshası vardır: Yeni Cami ve Yalta. Yalta, eksik bir nüshadır ve **Togan**'ın ilk tanıtımından sonra **Eckmann** 1956'da tıpkıbasımını neşreder. **Hamza Zülfükar**, **Semih Tezcan**'la birlikte tıpkıbasım ile transkripsiyonunu yayımlarlar. **Aysu Ata** ise eserin dizinini hazırlamıştır.

Mirâcnâme

Hz. Muhammet'in miracını konu edinen mensur bir eserdir. Uygur harfleriyle yazılan tek nüshası 1436'da istinsah edilmiştir. İlmî neşri yapılmamıştır. Eser üzerinde **Sertkaya** bir çalışma yapmıştır.

KIPÇAK DÖNEMİNE AİT ESERLER

Batuhan'ın seferi sonucunda bazı Kıpçaklar Mısır'a gider ve 1250'de Kıpçak Türk Devleti'ni kurarlar. 1518 yılında Osmanlılar tarafından yıkılmıştır. Merkezi Mısır olan bu devlet, güçlü zamanlarında Suriye ve Libya'yı da topraklarına katmıştır. İdarecileri Türk olduğu için Arap olan halka Türkçeyi öğretme ihtiyacı doğmuştur. 14. asırdan itibaren bu nedenden dolayı birçok sözlük ve gramer yazılmıştır.

Codex Cumanicus

Anlamı '*Kuman Külliyesi*'dir.³⁶ 14. asrın başında Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Alman ve İtalyan rahipler ile tüccarlar tarafından derlenip düzenlenmiştir. Bundaki amacın ilki misyonerliktir. Diğer amaç ise ticareti kolaylaştırmak ve Kıpçakların

³⁴ Bu nedenden dolayı dönemin dil özelliklerini çok iyi bir şekilde belirtir.

³⁵ Her bir hadisin uzun uzun açıklandığı eserlerdir.

³⁶ *Külliye*, bir konudaki bilgileri ve eserleri toplayan kitaptır. *Kuman* ise Bizans kaynaklarında Kıpçak Türklerine verilen isimdir.

günlük dillerini öğretmektir. En çok kullanılan kelimelerin, ilahilerin ve bazı bilmecelelerin tercümeleleri yer almaktadır. Kıpçak ağzına ait bir eserdir. Bu eserin diğer bir özelliği ise, eserdeki tüm kelimelerin Latin harfleriyle yazılmış olmasıdır.

İtalyan şairi **Petrarca** eserin bir nüshasını Vatikan Kütüphanesi'ne vermiştir. Bu nüsha eserin istinsah edilmiş tek nüshasıdır.

Kaare Grönbech, 1936 yılında eserin tıpkıbasımını, 1942'de ise sözlüğünü yayımladı. **Gabain**, "Codex Cumanicus'un Dili" adlı çalışmasıyla eser üzerinde incelemelerde bulunmuştur. Bir Roman Türkolog olan **Vladimir Drimba** "Kuman Sentaksı" adlı eserini Budapeşte'de yayımlamıştır.

Kitâbü'l İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk

"Türklerin Dilini Anlama Kitabı"dır. **Endülüslü Ebu Hayyam** tarafından yayımlanan eser, Türkçe kelimeleri Arapça olarak açıklamaktadır. 14. asırda yazılmıştır ve üç nüshası bulunmaktadır. **A. Caferoğlu** ve **Melek Özyetgin** (Kitâbü'l İdrâk'taki fiiller üzerine doktora çalışması gibi) eser üzerinde çalışmalarda bulunmuşlardır.

Tercümân-ı Türkî ve Acemî

Halil bin Muhammed tarafından 14. asırda yazılmış gramer ve sözlük niteliğinde bir eserdir. **Recep Toparlı** ve arkadaşları, kitabı Arapçadan Türkçeye çevirmiş ve bu çeviri 2000 yılında TDK tarafından yayımlanmıştır.

Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye

'*Zekilerden Türk Dili İçin Bir Hediye*' anlamındadır. 15. asrın başlarında yazılmış Arapçadan Türkçeye sözlük ve gramerdir. Eserin 1425'ten önce yazıldığı varsayılan tek nüshası vardır ve o nüsha 1945'te **Besim Atalay** tarafından neşredilmiştir.

Bulgatü'l Müştâk fi Lûgati't-Türk ve'l-Kıfçak

15. asrın başlarında yazılmış bir Arapça-Türkçe sözlüktür. Cemâleddin Ebû Muhammed tarafından yazılmış ve günümüze gelen tek nüshası vardır ve o nüsha da Paris'te bulunmaktadır. **Zajaczkowski**³⁷ tarafından eserin ilmî neşri yapılmıştır.

Kavâninü'l Külliyye

15. asrın başında yazılmış Türk dilinin genel kurallarını içeren bir gramerdir. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan tek nüshası vardır. **Recep Toparlı** tarafından 1999'da Türkçeye çevrilip yayımlanmıştır.

İrşâdü'l-Mülûk

Bir fıkıh kitabı ve satır-altı tercümedir. **Berke Fakih** bu eserin mütercimi ya da müstensihisi olabilir. 14. asrın sonlarında İskenderiye'de istinsah edilmiştir.

³⁷ Karay (Museviliğin Karay mezhebi) Türklerinden, Polonyalı bir Türkologdur.

Tek nüshası İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. İlmî neşri Recep Toparlı tarafından 1992'de yapılmıştır.

Gülistan Tercümesi

Şirazlı Sadî'nin 1258'de yazılmış *Gülistan* adlı eserinin Kıpçak Türkçesine tercümesidir. Asıl adı *Kitâb-ı Gülistân bi't-Türki* (Türkçe ile Gülistan Kitabı) olan eser, Seyf-i Sarâyî tarafından tercüme edilmiştir. Eser, tercümeden çok adaptasyon niteliğindedir; sade ve temiz bir dille yazılmıştır.

Eserin tek yazması Seyf-i Sarâyî'nin elinden çıkmıştır ve Hollanda İlimler Akademisi'nde bulunmaktadır. Eser, ilk olarak **Feridun Nafiz Uzluk** tarafından 1954 yılında tıpkıbasım olarak yayımlanır. Gülistan Tercümesi'nin ilmî neşirleri ise ayrı ayrı **A. Bodroglu** ve **Ali Fehmi Karamanlıoğlu** tarafından yapılmıştır. Karamanlıoğlu, çalışmasında eserin transkripsiyonlu metnini ve gramatikal dizinini verir. Ayrıca Bodroglu, eserin sonunda yer alan ve yazara ait olan şiirlerle nazireleri de yayımlamıştır. Bunların haricinde **Emir Necib**, **Hatib Usmanov** ve **Zeyneb Maksudova**'nın da eser üzerinde önemli çalışmaları olmuştur.

Münyetü'l-Guzât

14. veya 15. asırda Arapçadan Türkçeye çevrilen ata binmeyi öğretici bir eserdir. Dili sadedir. **Mustafa Uğurlu**'nun çalışması 1987'de Kültür Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır. **Kurtuluş Öztopçu**, 1989'da Amerika'da bu eser üzerine çalışmış ve çalışması Harvard Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır.

ESKİ OĞUZ TÜRKÇESİ DÖNEMİ

13. ve 15. asırlar arasında Kuzey-Güney Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'da kullanılan dildir. Yunus Emre de bu dili kullanmıştır.

Garbinâme

Âşık Paşa, 12 bin civarında beyitten oluşan **Garbinâme**'yi Eski Oğuz Türkçesi ile yazmıştır. Dönemin dil özelliklerini, yaşam tarzını yansıtmaktadır.

Garibnâme'nin üzerinde çalışmalarda bulunan **Kemal Yavuz**, 4 cilt halinde, eserin transkripsiyonunu, bugünkü Türkçe karşılığını hem de kütüphanede bulunan yazmanın tıpkıbasımını neşretmiştir.

Mevlid

Kadı Burhaneddin, hem şair hem de devlet adamıdır. Bir divânı vardır ve British Museum'da bulunmaktadır. **Muharrem Ergin**, bu eserin transkripsiyonunu yayımlamıştır.

14. asırdan 15. asra geçince Şeyhî, Ahmedî, Necatî, Fatih (Avnî), Cem Sultan, Ahmedî Daî gibi isimler bir çok eser vermişlerdir.

15. asırda II. Murat Edirne'deki sarayı, bir edebiyat ve ilimler akademisi olarak tasarlamıştı. Birçok eser burada verilmiştir.

Âşık Paşazâde tarih kitabı yazmıştır. Bu kitabın dili çok sade ve güzeldir. Osmanlı'nın ilk dönemlerine dair önemli bir eser mahiyetindedir. 1949'da **Nihal Atsız**, kitabı ilim dünyasına tanıtmıştır.

Dede Korkut Kitabı, Eski Oğuz Türkçesinin hatta ve hatta Türk edebiyatının en önemli eseridir. 15 veya 16. asırda istinsah edilmiş olan iki nüshası vardır. Birinde 12 birinde 6 boy³⁸ bulunmaktadır. Nüshaların birinde "mukaddime" yani girizgâh vardır.

Bu eser üzerinde çalışan iki isim önemlidir. Biri **Orhan Şaik Gökyay** diğeri de **Muharrem Ergin**'dir. Gökyay'ın **Dedem Korkut'un Kitabı** adlı çalışması, bu eser üzerinde yapılan en kapsamlı çalışmalardan biridir.

Ettore Rossi eserin Vatikan nüshasını buldu ve yayımladı. **Semih Tezcan**, eserin iki nüshasını ve ayrı ayrı transkripsiyonlarını 2001'de neşretti. **Demircizade** ise eserin dili üzerinde çalışmada bulunmuştur.

³⁸ Her bir destanî hikâyeye "boy" adı verilmektedir.